

УДК 340.12

Б. С. Бачур

кандидат юридичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується історико-філософський аспект категорії «правовий нігілізм», її походження та особливості.

Ключові слова: правовий нігілізм, історико-філософський аспект правового нігілізму.

З часу проголошення України незалежною державою ми невпинно говоримо про створення необхідних умов для побудови правової держави, де головною соціальною цінністю є людина, її права і свободи. На цю тему написано декілька сотень наукових робіт, які присвячені різноманітним аспектам реалізації прав і свобод громадян.

Одним із найважливіших принципів правової держави є наявність в ній громадянського суспільства і високої правової культури населення.

Однак знищення тоталітарної держави не викликало автоматичного знищення відповідних їй світоглядних позицій.

На наших очах народжується нове покоління із власним розумінням особистих прав, особистої власності та свободи. Як правило, таке розуміння найчастіше відбувається на тлі відсутності стійкого правового фундаменту, який необхідний для активного розвитку особистісного начала, надзвичайно важливого для становлення правової культури.

Щодня на екранах телевізорів, на сторінках газет, в інших засобах масової інформації ми постійно бачимо не ознаки правової держави, а, в багатьох випадках, юридичний безлад, що процвітає в суспільстві.

За умови відсутності правової культури, іноді просто незнання елементарних прав і обов'язків, люди діють емоційно, сподіваючись таким чином відновити справедливість.

Не вдаючись до глибокого аналізу філософського розуміння справедливості, варто відзначити, що у кожного із нас є істини, які, з одного боку, є незаперечними, такими, що традиційно сприймаються суспільством, а, з іншого боку, є істини, котрі незаперечні на особистісному рівні, що залежать і від виховання, і від рис характеру, сформованих відповідними ціннісними орієнтаціями.

Можливо, нашій державі доведеться пережити ще не один «майдан», поки ми не зрозуміємо, що сьогодні правовий нігілізм набрав широкомасштабних розмірів і є дуже небезпечним соціальним явищем для проведення реформ як у правовій сфері, так і в будь-якій іншій.

За визначенням В. О. Туманова, правовий або юридичний нігілізм, тобто скептичне і негативне ставлення до права аж до повної зневіри в його

потенційних можливостях вирішувати соціальні проблеми так, як того вимагає соціальна справедливість, проявляється в різних формах. На вищому рівні суспільної свідомості він представлений у вигляді ідеологічних течій, теоретичних доктрин, на рівні буденної свідомості, масової свідомості та національної психології він виражений у формі негативних настанов, стійких переконань та стереотипів, знаходить відображення в різних сферах суспільної практики, у тому числі й у державному управлінні [1, с. 20].

Наведене визначення правового нігілізму В. О. Туманова стосується періоду існування Радянської держави і сьогодні не зовсім правильно вважає це правове явище, особливо в тій частині, де йдеться про його виявлення у вигляді ідеологічних понять і теоретичних доктрин.

Безумовно, сьогодні ми не можемо говорити про таке його виявлення, як зазначає В. О. Туманов, «на вищих рівнях суспільної свідомості», але воно знаходить ґрунт для свого розвитку там, де теорії та ідейні принципи (що не відповідають принципам правової держави) трансформуються в програми і політичні гасла, відповідаючи тим самим властивим масовим рухам потребам у стереотипних гаслах, що втілені в яскраву словесну форму і паразитують на дійсно існуючих у країні труднощах соціально-економічного плану.

Перша, і цілком прогнозована, реакція людей на ігнорування їхніх конституційних прав — незгода, незалежно від того, чи пов'язано це з діяльністю вищих законодавчих органів влади, центрального управлінського апарату або місцевої влади.

Один із головних факторів, що сприяє існуванню правового нігілізму, — це безкарність, яка, становлячись системною, розбещує суспільство, перетворює людину на заручника політичних або економічних інтересів.

Говорячи про правову державу, ми не повинні забувати про те, що не можна вважати державу правовою тільки на тій підставі, що у неї є право, закон, оскільки закони можуть бути різними, і історія держави і права дає нам достатньо прикладів таких держав.

Відповідно, необхідні критерії, що дозволяють визначити ступінь демократичності законів, які діють у державі.

На основі багатомісячного історичного досвіду склалися загальнолюдські уявлення про права і свободи особистості в демократичній державі, котрі покладені в основу документів та прийняті світовою спільнотою. Саме тому нашою державою обраний вектор європейського розвитку.

Коли ми говоримо про загальноєвропейські цінності, ми, безумовно, маємо на увазі верховенство права, при якому можлива гармонізація правових цінностей.

І при такому підході основною визначальною цінністю правової культури повинна стати особистість, конкретна людина, її безпека, права і свободи, але це можливе тільки за наявності взаємної відповідальності держави й особистості, ефективних форм контролю і нагляду щодо виконання законів.

Головною умовою прийняття суспільством основоположних принципів правової держави є створення таких умов, за яких визначальним фактором у правовому менталітеті України буде не суспільна безпека, виражена

в абстрактних поняттях, а безпека особистості, що значною мірою буде гарантувати можливості для розвитку правової держави.

Але для посттоталітарного суспільства це досить складна задача, і з цим необхідно рахуватися.

Про яку гармонізацію суспільних відносин можна говорити сьогодні, коли ми є свідками моральної деградації людей, які глухі та сліпі у ставленні до тих, хто через якісь причини опинився у складних життєвих обставинах? Прояв правового нігілізму на вищих щаблях влади невідворотно призводить і до його існування на побутовому рівні.

Дефіцит права і правосвідомості в нашій країні має глибокі витоки, *що сягають у віддалену історію.*

Джерела українського права, як і будь-якого іншого, ми знаходимо у звичаєвому праві, в основі якого було почуття правди, справедливості та так званого *opinio necessitatis*, тобто усвідомлення юридичної необхідності того чи іншого стану або правової норми для регулювання суспільних відносин. Однак для того, щоб звичай перетворився на правову норму, необхідно щоб у народі була «жива свідомість юридичної необхідності, і відповідно, обов'язки даного звичайного правила, щоб його недотримання тягло за собою констатування звичаєвим правом юридичної невідгоди» [2, с. 34].

Оскільки не всі звичаї втілювалися державою у правову форму, і не всі члени суспільства були з цим згодні, виникло реальне підґрунтя для проявлення реальних рис правового нігілізму.

Самобутність кожного народу проявляється в його культурі, традиціях, духовних прагненнях. Протягом багатьох століть історія нашого народу була глибоко трагічна, і це не могло не проявитися у всіх сферах життя, в тому числі і в праві.

«Нігілістичні мотиви української свідомості, — пише Н. М. Ємельянова, — базувалися на тому трагічному гуманізмі, який увібрив у себе скорботу по втраченій ілюзії внутрішньої гармонійності людини. Філософія XVII–XVIII ст. була пронизана тривогою і за зміст людського буття, і за смисл Буття в цілому» [3, с. 193].

Не враховувати характерні риси української ментальності при формуванні українського права неможливо, оскільки саме це призводить до неприйняття правових норм, до відвертого правового нігілізму.

В силу цілої низки історичних причин українська й російська історія, а відповідно і право, були пов'язані в єдине ціле протягом багатьох століть.

Особлива зацікавленість сучасних вчених-юристів, як вітчизняних, так і зарубіжних, викликає розвиток правової культури в Росії наприкінці XIX — поч. XX ст., коли найбільш яскраво проявився весь спектр поглядів суспільства — від правового нігілізму до правового ідеалізму.

Дуже багато з того, на що звертали увагу юристи початку XX століття, в інших формах проявляється і сьогодні, але вже в нових соціально-правових і політичних умовах.

В 1909 році юрист і філософ Б. О. Кистяковський написав статтю «В захиту права», в якій він відзначав, що в Росії політичні інтереси завжди

брали гору над нормальним функціонуванням судової системи. Він неодноразово підкреслював, що російському народові властиве прагнення до такого типу соціальної організації, який перевищував би тип, що заснований на цінностях права [4, с. 124, 126].

Наявність у суспільстві правового нігілізму Б. О. Кистяковський пов'язував із тим, що притупленість правосвідомості російської інтелігенції (тут потрібно додати як і української, — авт.) і відсутність інтересу до правових ідей є результатом застарілого зла — відсутності якого б то не було правового порядку в повсякденному житті народу [5, с. 108].

Б. О. Кистяковський (як і ліберальні теоретики того часу, зокрема Л. Й. Петражицький, П. І. Новгородцев) вважав право вирішальною умовою гарантій прав окремої особистості і перетворення цих прав на основу конституційного ладу. Він намагався знайти джерела права в соціальних, економічних, а також психологічних факторах розвитку суспільства, прагнув не стільки відтворити західні моделі, скільки створити теорію, яка змогла б об'єднати західні концепції із соціально-економічними особливостями країни [6, с. 121–126].

Як і раніше, причинами правового нігілізму в наш час залишаються низька суспільна і правова культура населення, незадоволення якістю законодавства, його декларативністю і безкарністю.

Безкінечні телевізійні шоу-програми транслюють нам практично одну й ту ж думку — суспільство і кожний із нас в небезпеці, однак ніякі шоу не зможуть дати відповідь на питання, звідки в народі, зовсім не агресивному, виникає така жорстокість у ставленні один до одного.

Можливо, ми зараз пожинаємо плоди перебудовчого періоду, можливо, занадто глибоко вкорінився правовий нігілізм, заснований на невірі у можливість справедливого покарання за вчинений злочин.

І сьогодні, як ніколи раніше, сучасно звучать слова Максима Горького із його статті, що написана в 1918 році, «Несвоевременные мысли».

Розуміючи, що в періоди соціокультурних криз дефіцит правосвідомості губить перш за все моральне начало, він підкреслював, що місце моралі зайняте холодними «від розуму» роздумами про правила поведінки, і роздуми ці, не говорячи про їхню огидливу схоластику, створюють льодяну атмосферу нудного і безсоромного взаємозасудження, підсиджуючи один одного, заглядаючи в душу під косим і зорьким поглядом ворога... Подивіться, наскільки мала кількість симпатій у кожного і біля нас, які слабо розвинуті почуття дружби, які гарячі наші слова і жахливо холодне ставлення до людини... Ми ставимося до неї палко тільки тоді, коли вона порушила встановлені правила поведінки, — це дає нам солодку можливість судити її «судом неправедним» [7].

Говорячи про те, що існування правового нігілізму пов'язане із низькою правовою культурою, необхідно усвідомлювати той факт, що правова культура — частина загальної культури суспільства, яке тісно пов'язане із правосвідомістю, але разом з тим являє собою відносно самостійну категорію.

Визначаючи категорію правосвідомості, І. Д. Осипов відзначав її особливу роль у філософії. Вивчаючи роботу, що стала вже класикою,

І. О. Ільїна «О сущности правосознания»,¹ він звернув увагу на те, що категорія нормальної правосвідомості відіграє особливу роль не тільки в цій роботі, але практично у всіх його філософських роботах. І. О. Ільїн пов'язував як невід'ємне моральний, духовний світ людини, її свободу і правову державу.

На його думку, у людини не може бути відсутня самосвідомість, вона позачергово надана їй як властивість душі, як форма життя, хоча сама людина може і не виявляти цього подібно до того, як у звичайному житті люди не задумуються про те, чи є в них будь-який визначений світогляд. Однак у всіх є настанови і принципи, що стосуються взаєморозуміння з іншими людьми [8, с. 90,113].

Було б неправильно говорити про те, що правовий нігілізм, який виникає на основі низької культури, притаманний лише якійсь певній групі людей, як правило, маргіналам, у яких здебільшого відсутні й основні принципи загальної культури поведінки.

Правовий нігілізм на особистісному рівні виступає у двох якостях: як стан умів, певних почуттів, настроїв (іншими словами — як деяка ідеологія або теорія) та в практичній формі, як образ дій, що виникають у результаті незадоволення людиною своїм соціально-правовим статусом (сьогодні, через різні причини, на перше місце виходить економічний статус, який прямо залежить від соціального статусу), оскільки, на її думку, її теперішній статус не відповідає її власним можливостям, а також розуміння свого статусу властиво всім групам суспільства.

Перехід до ринкової економіки привніс у наше суспільство деформоване розуміння своїх прав і обов'язків, а перехід від тоталітарної держави до правової надав людям більш або менш реальну можливість користуватися своїми конституційними правами і свободами. Але як тільки це відбулося, так і відразу ж, за словами В. О. Туманова, дав про себе знати низький рівень правової культури суспільства. «Юридичний нігілізм при затребуваному праві виявився куди більш помітним, ніж при праві незатребуваному. І тут ми, як і в багатьох інших відносинах розраховуємося за минуле. Це, перш за все, найближче минуле — 70 років режиму, який, м'яко кажучи, не жалував право, наніс по ньому немало ударів. Саме за цього режиму, що не залишав шансів для правової культури, сформувалося покоління людей, яке сьогодні покликане формувати правову державність» [9, с. 52].

Стикаючись із правовим нігілізмом, державі необхідно визначити масштабність цього явища, а це не завжди можна зробити із визначеною точністю.

Однак, чим вище духовний рівень населення, тим легше проаналізувати його ставлення до права, до правових інститутів.

Духовність українського народу в багато чому визначалася його історичною долею. І якщо ми хочемо бути єдиним народом, єдиною країною, із цим необхідно рахуватися, оскільки генетична пам'ять народу — явище складне і може проявитися в будь-якій сфері суспільного життя.

¹ Див.: И. А. Ильин. О сущности правосознания. — М.: Рарогъ, 1993.

Залежність від геополітичних умов та їхній вплив на особливості духовного складу нації найбільш яскраво проявилися в Україні, «где западные области связаны с национализмом, борьбой за национальную независимость, и это соответствует западным ценностям либерализма, влияющим на культуру индивидуализма и приоритет прав человека. В восточной Украине отмечается тяготение к российскому коллективизму, центральная Украина законсервировала романтически возвышенную мечту о национальном духе» [10, с. 123].

Як такий правовий нігілізм, якщо можна так сказати, національності не має, але якщо можна говорити про характерні риси правового нігілізму, європейського, то, відповідно, виникає потреба пояснити коріння українського нігілізму в цілому, так і правового зокрема, маючи на увазі, що цілком можливо в різних областях України причини такого явища будуть істотно відрізнятися.

Порушити питання про «український нігілізм», — пише Т. В. Лютий, — «означає відшукати ту окремішність, в якій проступають специфічні ходи до загального потужного струменю нігілізму. Це завдання може видатись штучним, адже ми не звикли оперувати такими словосполученнями, у гаслі яких нігілізм набуває такого розвою, особливо якщо це стосується українського ґрунту. Прикметники, що визначають слово «нігілізм», є, переважно універсальними і накладаються на будь-яку спільноту в відповідній характеристиці, позаяк вони стосуються людини взагалі. Отже, термін «український нігілізм» повинен означати те, яке відношення мають різні форми нігілізму до суто українського тла. Та це не означає, що віднайдені характеристики нігілізму не можна поширити на іншу націю» [11, с. 145].

Протягом багатьох років дефіциту правосвідомості в національній свідомості, а відповідно і розвитку правового нігілізму відповідав дефіцит праворозуміння в вітчизняній філософії, яка проповідувала абсолютно моральний підхід до життя.

Співвідношення права і моралі — це питання, на яке ми навряд чи зможемо знайти конкретну відповідь.

Не потрібно забувати також і про те, що практично ніколи не піднімалося питання в науковій літературі про релігійний вимір права, але саме це явище є реальністю, особливо для населення Західної України, яке перейняло багато західних традицій права.

Розглядаючи еволюцію формування західного права, Г. Дж. Берман писав, що «щоразу, коли суспільство опиняється в кризовому стані, воно інстинктивно звертає свої погляди до джерел і шукає там знамення» [12, с. 535].

Наше життя стрімко розвивається, виникає нова правова реальність, в яку вже просто не вписуються старі правові інститути, правові категорії, і дуже важливо, щоб людина не опинилася на узбіччі цієї нової правової реальності, оскільки нерозуміння або небажання зрозуміти сутність змін, що відбуваються, приводить до подальшого розвитку правового нігілізму, можливо уже в нових формах.

За останні два десятиліття люди вже просто втомилися від обговорення трагічних ситуацій нашої минулої історії, але критика минулого відволікає від критики сьогоденних недоліків і цим відверто користуються ті, хто не в змозі пояснити природу сьогоденних негативних явищ.

Підґрунтям для правового нігілізму була і залишається відсутність гуманітарного змісту права, виникає невідповідність між правовими цінностями, що пропагандуються, і потребами та інтересами людей.

Вирішити дану проблему доволі складно, і не тільки із-за безлічі нового матеріалу, який ми отримали завдяки перебудовчим процесам, але існують ще й обставини концептуального порядку, які пов'язані із бідністю нашого понятійного словника, що склався у своїй основі в середині ХХ століття.

У повсякденному житті людина постійно стикається із новими правовими нормами, які не тільки не відповідають її інтересам, але й самі по собі не раціональні.

Довговічність існування норм звичаєвого права заснована на відсутності явних протиріч між запитами того чи іншого соціуму та існуючою соціальною нормою.

Таким чином, із всього вищесказаного можна зробити висновок про те, що масштаби правового нігілізму будуть меншими, якщо більше буде виражена в суспільстві не тільки соціальна цінність права, але й особистісна її цінність, яка полягає в тому, що право є джерелом свободи особистості, котра не повинна ототожнюватися з всездозволеністю.

Разом з тим, необхідно чітко розуміти, що сьогодні, в реальному житті, більшість людей (і про це говорять соціологічні опитування — зокрема проведені Центром соціальних досліджень «Софія»)¹, на жаль, швидше вірять у силу найближчого начальника, ніж у силу закону, а відповідно буде залишатися і підґрунтя для здійснення правового нігілізму.

Список літератури

1. Туманов В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Советское государство и право. — 1989. — № 10. — С. 20–26.
2. Леонтович Ф. И. Заметки о разработке обычного права / Ф. И. Леонтович. — Одесса, 1868. — 63 с.
3. Смельянова Н. М. Феномен європейського нігілізму: традиції і новації [Текст] / Н. М. Смельянова. — Донецьк: ТОВ «Лебідь», 2002. — 252 с.
4. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи: Сб.ст. о русской интеллигенции. — М.: Правда, 1991. — С. 122–149.
5. Евдошенко И. В. Б. А. Кистяковский — яркий представитель неокантианской школы конца XIX — нач. XX века / И. В. Евдошенко // Экономика и право. — 2011. — Вып. 4. — С. 106–109.
6. Хойман С. В. Взгляд на правовую культуру предреволюционной России / С. В. Хойман // Советское государство и право. — 1991. — № 1. — С. 121–127.
7. Горький М. Несвоевременные мысли. — М.: Азбука-классика, 2008. — 224 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.Litru.ru/fullnor/getnoid/00278801190202423739/1.
8. Осипов И. Д. Философия права И. А. Ильина / И. Д. Осипов // Вече: Альманах русской философии и культуры. — Спб, 2006. — Вып.6. — С. 97–114.

¹ Див. www.sofia.com.ua

9. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. — 1993. — № 3. — С. 52–58.
10. Малафеев Л. Ф., Анфалова С. Л. Украинская культура: духовный аспект / Л. Ф. Малафеев, С. Л. Анфалова // Вісник Сев. НТУ: зб.наук.праць. — Севастополь, 2012. — Вип. 126/2012. Серія: Філософія. — С. 122–125.
11. Лютий Т. В. Нігілізм: анатомія Ніщо [Текст] / Т. В. Лютий. — К.: Парапан, 2002. — 296 с.
12. Берман Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования [Текст] / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М.: Норма, 1998. — 624 с.

Б. С. Бачур

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общеправовых дисциплин и международного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРАВОВОЙ НИГИЛИЗМ: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

В статье исследуется историко-философский аспект категории «правовой нигилизм», ее происхождение и особенности.

Ключевые слова: правовой нигилизм, историко-философский аспект правового нигилизма.

B. S. Bachur

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of General Juridical Disciplines and International Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24|26, Odessa, 65058, Ukraine

LEGAL NIHILIZM: HISTORICO-PHILOSOFHICAL ASPECT

Summary

Historico-philosophical aspect of the category «legal nihilism», its origin and peculiarities are researched in this article.

Key words: legal nihilism, historico-philosophical aspect of legal nihilism.